

درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار

امید رضایی

بزرگساز علم و انسان و مطالعات فرهنگی

تهران، ۱۳۹۰

سرشناسه: رضایی، امید، ۱۳۴۹-

عنوان و نام پدیدآور: درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار / تألیف امید رضایی.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۹.

مشخصات ظاهری: ۲۵۴ص. جدول، نمونه.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۲۶-۴۹۳-۱

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه: ص ۲۱۸.

یادداشت: نمایه.

موضوع: اسناد حقوقی -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۲-۱۳ ق.

موضوع: ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳-۱۳۴۴ ق. -- اسناد و مدارک

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رده‌بندی کنگره: DSR ۱۳۱۰/۶۵۴ ۱۳۸۹

شماره کتابشناسی ملی: ۲۲۴۰۷۰۶

رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۰۷۴۰۷۲

درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار

مؤلف: امید رضایی

ناشر: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مدیر نشر: ناصر زعفرانچی

ناظر چاپ: مجید اسمعیلی‌زاد

امور فنی: امیر خرم

حروف چین و صفحه آرا: فرزانه صادقیان

طرح جلد: عین الله آزموده

اجرای جلد: اعظم صادقیان

چاپ اول: ۱۳۹۰

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: پردیس دانش

ردیف انتشار: ۷۱-۸۹

بها: ۶۵۰۰ تومان

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۴۲۶-۴۹۳-۱ ISBN 978-964-426-493-1

نشانی: تهران، صندوق پستی: ۱۴۱۵۵-۴۲۱۹، تلفن: ۸۸۰۴۶۸۹۱۳، فاکس: ۸۸۰۳۶۳۱۷

فهرست

ط	فهرست جداول	
ک	فهرست تصاویر	
م	مقدمه چاپ دوم	
س	مقدمه چاپ اول	

بخش اول: تعاریف و کلیات

۲	۱-۱. معیار شناخت اسناد شرعی	
۴	۲-۱. رابطه باب‌های فقهی با اسامی اسناد شرعی	
۷	۳-۱. پیشینه توجه به اسناد شرعی	
۱۰	۱-۳-۱. قبل از پیروزی انقلاب	
۱۱	۲-۳-۱. بعد از پیروزی انقلاب	
۱۲	۴-۱. نگاهی اجمالی به اسناد	
۱۲	۱-۴-۱. مصالح سند	
۱۳	۱-۱-۴-۱. خط و قلم	
۱۴	۲-۱-۴-۱. مرکب	
۱۵	۳-۱-۴-۱. کاغذ	
۱۶	۲-۴-۱. رویه سند	
۱۶	۱-۲-۴-۱. متن	
۱۷	۲-۲-۴-۱. متمم	
۱۷	۳-۲-۴-۱. سجلات (/ تصدیقات)	
۱۸	۱-۳-۲-۴-۱. سجل وقوعی	

جداول

جدول ۱-۱. سجلات وقوعی برخی از عقود.....	۱۹
جدول ۱-۲. حروف ابجد و ارقام هر یک از حروف.....	۵۷
جدول ۱-۳. ساختار صدق نامه.....	۸۱
جدول ۲-۳. ساختار قبالة متعه.....	۸۵
جدول ۳-۳. ساختار طلاق نامه.....	۸۷
جدول ۴-۳. ساختار مبایعه نامه قطعی.....	۹۲
جدول ۵-۳. ساختار مبایعه نامه شرطی.....	۹۸
جدول ۶-۳. ساختار مرأه نامه.....	۱۰۳
جدول ۷-۳. ساختار اجاره نامه.....	۱۰۸
جدول ۸-۳. ساختار مقاطعه نامه.....	۱۱۲
جدول ۹-۳. ساختار شراکت نامه.....	۱۱۵
جدول ۱۰-۳. ساختار شراکت نامه.....	۱۲۰
جدول ۱۱-۳. ساختار ذمه نامه.....	۱۲۸
جدول ۱۲-۳. ساختار وکالت نامه.....	۱۳۱
جدول ۱۳-۳. ساختار حبس نامه.....	۱۳۵
جدول ۱۴-۳. ساختار وقف نامه موقوفه عام.....	۱۴۲
جدول ۱۵-۳. ساختار وقف نامه موقوفه خاص.....	۱۴۷
جدول ۱۶-۳. ساختار وقف نامه موقوفه عام و خاص.....	۱۵۴
جدول ۱۷-۳. ساختار سند تبدیل به احسن و وقف نامه آن.....	۱۶۳
جدول ۱۸-۳. ساختار هبه نامه.....	۱۶۹
جدول ۱۹-۳. ساختار نذر نامه.....	۱۷۳

جدول ۳-۲۰. ساختار صلح‌نامه	۱۷۷
جدول ۳-۲۱. ساختار طرازی‌نامه	۱۸۰
جدول ۳-۲۲. ساختار مصالحه‌نامه با فایده اجاره	۱۸۳
جدول ۳-۲۳. ساختار مصالحه‌نامه با فایده بیع قطعی	۱۸۷
جدول ۳-۲۴. ساختار وصیت‌نامه	۱۹۴
جدول ۳-۲۵. ساختار اقرارنامه	۱۹۷
جدول ۳-۲۶. ساختار بارنامه‌چه	۱۹۹
جدول ۳-۲۷. ساختار گواهی حج نیابتی	۲۰۸

www.ketab.ir

تصاویر

- تصویر ۱-۱. تصویر رویه یک فرد ثبت تمسکات..... ۹
- تصویر ۲-۱. نمونه یک سند که کلماتی از آن در هامش نوشته شده..... ۲۲
- تصویر ۳-۱. یادداشت مبنی بر نسخه همسنگ داشتن در بالای سطر اول..... ۲۳
- تصویر ۴-۱. یادداشت مبنی بر سوادگیری از سند در بالای سطر اول..... ۲۵
- تصویر ۵-۱. مهر حاج شیخ عبدالرحیم بروجردی..... ۲۷
- تصویر ۶-۱. مهر کمال‌الدین بهبهانی موسوی..... ۲۸
- تصویر ۷-۱. مهر عبدالله مجتهد بهبهانی..... ۲۸
- تصویر ۸-۱. خط و مهر حاج ملا محمدجعفر طهرانی جامی..... ۲۹
- تصویر ۹-۱. مهر مخصوص ثبت سند در محکمه بهبهانی (در ظهر قباله)..... ۳۷
- تصویر ۱۰-۱. یادداشت و مهر یک ثبتدار در محکمه امامیه شیراز (در رویه قباله)..... ۳۷
- تصویر ۱-۳. سواد قبالة متعه..... ۸۵
- تصویر ۲-۳. سواد طلاق نامه..... ۸۸
- تصویر ۳-۳. اصل مبایعه‌نامه قطعی..... ۹۵
- تصویر ۴-۳. اصل مبایعه‌نامه شرطی..... ۱۰۰
- تصویر ۵-۳. اصل مراهنه‌نامه..... ۱۰۵
- تصویر ۶-۳. اصل اجاره‌نامه..... ۱۱۰
- تصویر ۷-۳. اصل مقاطعه‌نامه..... ۱۱۳
- تصویر ۸-۳. اصل شراکت‌نامه..... ۱۱۸
- تصویر ۹-۳. اصل تقسیم‌نامه..... ۱۲۶
- تصویر ۱۰-۳. اصل ذمه‌نامه..... ۱۲۹

۱۳۲.....	تصویر ۳-۱۱. اصل وکالت‌نامه
۱۳۸.....	تصویر ۳-۱۲. اصل حبس‌نامه
۱۴۹.....	تصویر ۳-۱۳. اصل وقف‌نامه موقوفه خاص
۱۶۶.....	تصویر ۳-۱۴. اصل سند تبدیل به احسن و وقف‌نامه آن
۱۷۹.....	تصویر ۳-۱۵. اصل صلح‌نامه
۱۸۱.....	تصویر ۳-۱۶. اصل طرازی‌نامه
۱۸۵.....	تصویر ۳-۱۷. اصل مصالحه‌نامه با فایده اجاره
۲۰۱.....	تصویر ۳-۱۸. اصل بارنامه‌چه
۲۰۴.....	تصویر ۳-۱۹. اصل استشهادیه
۲۱۴.....	تصویر ۳-۲۰. اصل اظهارنامه و حکم قاضی
۲۱۶.....	تصویر ۳-۲۱. اصل ورقه حکمیه

www.ketab.ir

مقدمه چاپ دوم

چنان دیدم که هیچکس کتابی نمی‌نویسد الا که چون روز دیگر در
آن بنگرد گویند:
اگر فلان سخن چنان بودی بهتر گشتی و اگر فلان کلمه بر آن افزوده
شدی نیک‌تر آمدی.

اثر حاضر دست‌افزار و راهنمایی آموزشی است برای علاقمندانی که اسناد را به عنوان یکی از
منابع دست اول تحقیقات تاریخی می‌شناسند. در موضوع سندشناسی (diplomats) فارسی
چند جلد کتاب و تعدادی مقاله منتشر شده است. اما در زمینه کتب آموزشی که این کتاب هم
داعیه‌دار چنین موضوعی است لازم است حداقل ده عنوان کتاب نگاشته شود. ضرورت تدوین
چنین کتابی پس از چند سال فعالیت مستمر در حوزه اسناد شرعی و قبایله احساس شد.
کتاب‌های آموزشی سطوح مختلفی دارند. بطوری که می‌توان درباره همین اسناد حداقل یک
کتاب ساده‌تر و کوچک‌تر هم نوشته شود. همچنانکه می‌توان کتابی مفصل و مشروح‌تر هم پدید
آورد. کتاب حاضر یک تجربه کاملاً شخصی است و مسلماً اکنون هم کسانی که دستی در تدریس
و تدوین کتب آموزشی دارند برای بهتر شدن آن پیشنهادهایی دارند. اما از آنجا که اثر حاضر
به همین صورتی که در دست شماست توسط جمعی از اساتید داخلی و خارجی و دانشجویان
خارجی تاحدی مورد عنایت قرار گرفته است لازم ندیدم بجز افزودن چند تصویر و برطرف
کردن سهواً القلم‌ها و بازنگری نمایه آن را مورد دخل و تصرف و تجدیدنظر جدی قرار دهم.
دشواری تهیه این کتاب برای دانشجویان داخلی سبب شد تا تجدید چاپ آن را در ایران
پیگیری نمایم. این موضوع را با پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی مطرح نمودم که

موردتوجه قرار گرفت. لذا در پایان لازم می‌دانم مراتب تشکر و قدردانی خود را از جناب دکتر حمیدرضا آیت‌اللهی، ریاست محترم پژوهشگاه، و جناب دکتر شهرام یوسفی‌فر، معاونت محترم پژوهشی، و نیز از مسئولان محترم چاپ و انتشارات که کتاب را به زیور طبع آراستند ابراز نمایم.

امید رضائی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

آذر ۱۳۸۹

www.ketab.ir

مقدمه چاپ اول

هدف از نگارش این کتاب، معرفی اجمالی بخشی از اسناد فارسی ایران در دوره قاجاریه است. شاید چند سال کار مداوم در آوشیو سازمان اوقاف و امور خیریه، نگارش فهرست اسناد موقوفات ایران و نگارش چند مقاله کوتاه سندشناسی، جسارت نگارش این اثر را در من پدید آورده باشد. تدوین و طرح اولیه این تحقیق را در اواخر تابستان ۱۳۸۴ ش. / ۲۰۰۵ م. فراهم آوردم و برای اطمینان از صحت و سقم و نقاط ضعف و قوت آن با دکتر نوبوآکی کندو (Nobuaki KONDO) که آن روزها در تهران بود، مشورت کردم که علاوه بر آشنایی با مقالات فارسی و غیرفارسی، تجربه برگزاری همایشی درباره اسناد آرشیوی فارسی در دی ماه ۱۳۷۸ / دسامبر ۱۹۹۹ International workshop on Persian Archive sources و انتشار کتاب *Persian Documents* را داشتند.

البته در زمینه اسناد فارسی مقالات و کتب ارزشمندی از جمله از هریرت بوسه-پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی (۱۳۳۸ ش. / ۱۹۵۹ م. [ترجمه: ۱۳۶۷ ش.]) - و جهانگیر قائم مقامی - مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی (۱۳۴۹ ش. / ۱۹۷۰ م.) - وجود داشت اما از آنجا که عمده مباحث آنها درباره اسناد دیوانی بود، لذا تدوین یک اثر مستقل و مقدماتی در زمینه اسناد شرعی (تمسکات و قبالحجات) برای استفاده علاقه‌مندان و دانشجویان حوزه مطالعات ایرانی ضروری به نظر می‌رسید. منظور از سند شرعی، آن

دسته از اسنادی است که توسط علما، یا زیر نظر آنها و دقیقاً منطبق با مباحث فقهی تحریر و تدوین شده باشند.

نگارش بخش اول (تعاریف و کلیات) و دوم (اطلاعات جانبی) این کتاب بر اساس آثار منتشر شده تا بهمن ماه ۱۳۸۴/۲۰۰۶م. تقریباً تمام شد، اما تدوین بخش سوم (رایج ترین اسناد شرعی) بیشتر وقت گرفت. موضوع از این قرار بود که باید اسنادی چاپ نشده، مربوط به یک مقطع تاریخی خاص - ابتدا تا انتهای دوره قاجاریه - و از چند استان انتخاب می شد. این شروط ناشی از این پیش فرض بود: خواننده در نهایت، دیدی کلی نسبت به تنوع خط و روال سندنویسی در کل ایران دوره قاجاریه پیدا کند. از این رو هر از گاهی که نسخه ای از سندی به دست می آوردم که یقین داشتم از نمونه قبلی بهتر است، بی درنگ آن را حذف و نویافته را جایگزین می کردم.

نگارش این کتاب که همزمان با فهرست نویسی اسناد پیش می رفت سبب شد تا هر سند را با کنجکاوی بیشتری و ارسسی کنم و کوچکترین تفاوتی را که متوجه می شدم نادیده نگیرم. این کار برای من یک اصل شد و رعایت آن زمینه ساز دو خطابه در انجمن ایران شناسی فرانسه (IFRI) و نگارش چند مقاله جدید شد که تعدادی از آنها در سال ۱۳۸۵-۶ش. / ۸-۲۰۰۶م. یکی پس از دیگری در فصلنامه وقف میراث جاویدان منتشر شده و یا در دست انتشار است. البته اغلب این یافته ها در متن همین کتاب نیز به اختصار درج شده است. به عبارتی هر یافته جدیدی سبب می شد تا در پیش نویس کتاب خصوصاً بخش اول آن تجدید نظر نمایم.

پس از آن به همت جناب دکتر نوبوآکی کندو، پژوهشگر برجسته در دانشگاه مطالعات خارجی توکیو (TUFS) و همکاران بلند نظرشان در مؤسسه مطالعات زبانها و فرهنگ های آسیا و آفریقا (ILCAA) خصوصاً ریاست وقت آن مؤسسه، پروفیسور کازو اوتسوکا (Kazuo OHTSUKA) و رئیس مرکز تحقیقات میدانی (FSC)، جناب پروفیسور هیدمیتسو کوروکی (Hidemitsu KUROKI) یک فرصت مطالعاتی - از ۱۵ اردیبهشت ۱۳۸۶ تا ۱۵ اردیبهشت ۱۳۸۷ (از ۲۰۰۷/۷/۲۳ تا ۲۰۰۷/۷/۲۳) - برای نگارنده فراهم شد تا دست نوشته های این کتاب را برای اولین بار، در محضر جمعی از متخصصان فرهیخته ژاپنی از دانشگاه های توکیو، کیوتو و هوکایدو که در زمینه سندناسی ترکی، ازبکی و عربی صاحب نظر بودند،

عرضه نمایم و عیار آن را به محک ایشان بسنجم. این دوره، شامل سه روز کاری فشرده در دو نوبت صبح و بعد ظهر بود و حاضران زیر نظر دکتر کندو مفاد قبالات را به زبان ژاپنی ترجمه می‌کردند. خوشبختانه این دوره با استقبال شرکت‌کنندگان و در نهایت به هم‌اندیشی در باره سند در جهان اسلام ختم شد.

حال که آن دانشگاه، این وجیزه را در شمار «سلسله تحقیقات فرهنگ اسلامی» و «سلسله مطالعات خاورمیانه و اسلام» پذیرفته بر خود لازم می‌دانسم از مهمان‌نوازی و زحمات بی‌دریغ یکایک آنها تشکر نمایم. همچنین از سازمان اوقاف و امور خیریه که سال‌ها در آنجا تجربه اندوختسم و همکارانم در فصلنامه وقف میراث جاویدان که مقالات مرا منتشر نمودند و نیز از آقای طارق بیدج که صفحه‌آرایی کتاب را انجام دادند متشکرم.

الحمد لله رب العالمین

امید رضائی

تهران - بهمن‌ماه ۱۳۸۶

rezaiomid@gmail.com